

ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК
„КРСТЕ МИСИРКОВ“

YU ISSN 0025-1089

Одделен оџиџечайок

МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

ГОДИНА XXXV

1984

Миџар ПЕШИКАН

НЕКЕ ЗЕТСКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ПАРАЛЕЛЕ ПОЈАВА
У МАКЕДОНСКОМ ГЛАГОЛСКОМ СИСТЕМУ

СКОПЈЕ

1984

НЕКЕ ЗЕТСКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ПАРАЛЕЛЕ ПОЈАВА У МАКЕДОНСКОМ ГЛАГОЛСКОМ СИСТЕМУ

Веома добро чување аориста и имперфекта, као најочљивија особина која је заједничка за јужније штокавске говоре (међу њима и за зону зетског дијалекта) и за источније балканске словенске језике — македонски и бугарски — посебно сугерише да се подробније анализира има ли још каквих подударности између зетске и македонске говорне области, дакле на релацији гдје албански етнојезички простор раскида географски континуитет. Овдје се, према томе, не могу очекивати млађе појаве укрштања изоглоса уобичајене за непосредно сусједство сродних језика, већ паралеле треба разматрати у оквиру истраживања старијег наслеђа, а такође у балканистичкој перспективи.

Овдје ћемо се, међутим, ограничити на то да указујући на неке појаве у глаголском систему (и без претензије на потпун и систематичан репертоар) илуструјемо потребу и оправданост упоредног разматрања језичког материјала из зетске области и из источнијих балканскословенских регија. При томе македонске аналогije узимамо репрезентативно, као свједочанство о присуству дате појаве у источнијој балканској области, без обзира на то колико је она својствена говорима југоисточне Србије и бугарском језику.

1. У перспективи односа глаголских основа, мада слиједи и општије штокавске тенденције, зетски говори показују и неке специфичније појаве. Једна од њих је извјесно ограничавање мјешовитог типа итератива на *-иваиџи/-ујем* и појачана присутност односа заснованог на обрасцу *куйоваиџи—кујујем*, који је играо пресудну улогу и у формирању македонских итератива. Овај образац, истина, у зетским говорима нормално чува разлику између презентске и инфинитивне основе:

довуковаи—довукујем, кажеваиџи—кажујем, њослужеваиџи—њослужујем.

Тиме се он удаљује од доминантног македонског лика, али су у крајњим јужним говорима зетског дијалекта засвједочени и односи аналогни македонским. — Нарочито су интензивно присутни у Мрковићима: *забрањџваиџи, вежџваиџи, узајмџваиџи, обрњџваиџи* итд¹. Такође су нормална појава у говору Враке у Албанији: *кујувџла, шрјувџи, њушувџи, болувџи*

¹ Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ XVIII, ст. 260. и даље. И даље податке о мрковићком говору узимам из овога рада.

покажуваќ, кажүваќ². Забилежио их је и Милетић у Црмници: *болу/в/џк, вљџру/в/џмо, дару/в/џли, рџзлџкувајџ, погмићу/в/џли*³.

Овдје је посебно важно да мрковићки говор није усамљен, да га — према томе — не треба посматрати као некакву специфичну миграциону метастазу, него као реликт некадашњег говорног типа карактеристичног за најјужнију зетску зону, односно као свједочанство о томе да су некада поједине источније изоглосе избијале на Јадран. Територијална концентрисаност зетских примера са формантом *-ува-* не допушта да подударане са македонском и источнобалканском ситуацијом посматрамо као случајност, него као заједничку изоглосу.

2. Искривање типичне, понављане радње једна је од главних служби неправог императива у зетским говорима. Јасних примјера имамо и у Његошевом *Горском вијениу*, и то не само од несвршених глагола („По три уре лижи докле ручај“, у Драшковом причању о млетачким обичајима) него и од свршених: „Кад се шћаше ојест куђ да иде, па обуци оне пуге токе, шал црвени свежи око главе, а пани му перчин низ рамена“, или: „Па погани у оно господство, спушти куље а обриви брке, а поспи се по глави пепелом“. — Потпуно аналогних примјера налазимо и у македонским текстовима, нпр.: „По цело лето ка оде на дрва. Не можеше други излаз, туку одеј, кради по планињево... Некогаш ка и фатене пољакот. Дојди грешните вежани со појасот...“⁴.

Употребу императива за понављање радњу Конески констатује као типичну за македонски језик. По његовим ријечима „таа се воведува често од глаголот *чини*, што веднаш ја истакнува обичноста, повторливоста на дејството: *шој чини дојги, јаги и џак излези*“⁵. — Постоји и у староцрногорским говорима једна конструкција која асоцира македонско *чини* + и м п е р а т и в, само што умјесто „*чини*“ долази имперфекат *шћах* или *ћах*. У истом значењу долази овај имперфекат у комбинацији са инфинитивом, какав је и цитирани Његошев примјер „кад се шћаше ојест куђ да иде“, али је за катунске говоре још обичнија конструкција са императивом, типа *ћаше се оћеди, ћаше доћи* и сл⁶. У Мрковићима је Л. Вујовић овај облик забилежио као риједак, али је констатовао да је он обичнији у црмничком говору⁷.

3. У вези с македонском категоријом препричаности (прекажаност) и категоријом доживљености у штокавским говорима, о којој се углавном говорило као о одлици аориста и имперфекта, бар за староцрногорске говоре може се говорити и шире о разликама приповједачког стила кад су у питању доживљени и препричани догађаји. Из перспективе староцрногорског језичког осјећања нпр. Његошеви стихови „У то *рикни* низ

² Д. Петровић, *Прилози за филолојију и лингвистичку* (Матица српска, Нови Сад) 16/2, стр. 183—185.

³ Б. Милетић, *Црмнички говор*, СДЗБ IX, стр. 465—466.

⁴ Р. Hendriks; *The Radožda-Vevčani Dialect of Macedonian* (PdR Press Publications on Macedonian 1), стр. 232.

⁵ *Историја на македонскиот јазик*, стр. 149.

⁶ М. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗБ XV, стр. 206.

⁷ СДЗБ XVIII, стр. 345.

пазар ријека — или било мушко или женско, свак, да гази, *уздићи* хаљине. . . Кад *вићели* е их погрдише, *скочи* народ, и *би* их *йобили*, но *уиџци* у Котор Латини“ — лако ће се идентификовати не као приповиједање доживљеног него као препривавање, и то и без ослонца на ранији стих „Ја сам чуо од једнога ђеда“.

Кад би били у питању доживљени догађаји, умјесто крњег перфекта *вићели* практично обавезно би дошао аорист (*кад вићеше*), а и потенцијал *би их йобили* нормално би се замијенио обликом (*и*)*ћаху их йобии*. Али најизразитије је везан за препривавање облик императива. Овдје долази и до извјесне граматикализације појаве, јер се по општем правилу облик императива не би могао употријебити ван првога лица у уобичајеном сликовитом приповиједању доживљених догађаја — кад су у питању једнократне радње као што су овдје *рикни*, *уздићи*, *уиџци*. У првом лицу нема ове сметње за употребу приповиједачког императива, што је у извјесном смислу логично, јер за прво лице не може бити опозиције доживљености и преприваности (догађај је увијек доживљен).

У цјелини посматрано, знатне особености употребе неправог императива у зетским говорима (разлика у употреби првог и осталих лица, везаност за препривавање, употребљивост за понављању, типичну радњу) заслужују посебну пажњу и намећу питање да ли би разматрање из балканистичке перспективе допринијело разумијевању овако активне улоге облика императива у најјужнијим штокавским говорима.

4. Иако су радикалне македонске иновације сасвим ограничиле могућности тражења аналогија са зетским говорима у прозодијском систему, ипак се за једну мрковићку појаву уочавају паралеле у појединим македонским говорима, а могу се наћи и у акцентованим црквенословенским текстовима. Наиме, мада је системско правило мрковићкога говора уклањање акцента са крајњег отвореног слога, у 2. и 3. лицу јд. аориста се од овога одступа (по мишљењу Л. Вујовића по угледу на прво лице јединине): *маишй*, *ѿра^ожй*, *издуишй*, *рогй*, *йокварй*, *ѿрошй*, *ѿримйх*, *сиасй*, *ѿричй*, *ѿишй*, *везд*, *йодзигд*, *ѿуишй*, *ѿомай*, *боловд*, *мек^акн^у*, *сећѣ*, *досијѣ*, *убй*. Нема сумње да су одржавању оваквих мрковићких ликова допринијеле потребе диференцирања, у првом реду у односу на презент, јер генерално скраћивање дужина у Мрковићима није омогућивало да се презент диференцира дужином. И у источном македонском нарјечју констатовано је диференцирање аориста помоћу финалног акцента, тако да имамо однос *зафайи* : *зафайи* : *з^афайи* за аорист, презент и императив.

За остале староцрногорске говоре, ван мрковићког, карактеристична је супротна појава у акценту 2—3. лица јд. аориста, тј. генерализација прототоније, и то уз уклањање дужине на крајњем вокалу: *чйша*, *ѿрдчиша*, *нѣ ѿрочиша*, *дѣзна*, *рѣазна*, *нѣ разазна* итд. Тиме је постигнута потпуна диференцијација од презента, па је чак и у усамљеном лексичком случају глагола *моћи*, гдје би због одсуства дужине у презенту дошло до хомонимије са аористом, једнакост избјегнута друкчијим обликом аориста: презент *мѣже*, али аорист *мѣја*. Истовремено је оваквим акцентом аориста постигнут висок степен диференцираности од императива, што има битног значаја с обзиром на неправи, приповиједачки императив.

Наиме, потпуно подударање ограничено је на двосложне глаголе на *-ићи*: *кући*, *скући* — а и они се разликују кад су негирани: *не кући* — императив, *не кући* — аорист.

5. На стварање оваквих односа несумњиво је утицала најучљивија особеност староцрногорског акценатског система — пренос кратког акцента са отворене ултима. Да је ово преношење врло старо, има много индиција:

— силазни карактер пренесених акцената, што је лакше разумјети као каснији артикулациони развој, док би се као непосредни резултат прије очекивали узлазни акценти;

— пренесени акценат на првом а не на другом слогу вокалских секвенци насталих од једног старијег слога: *сџоце* а не *седце*, што значи да је акценат пренесен прије него што се развило *ео* од *ел*; слично и *нијеси* а не *нијџеси*;

— територијално удаљавање од новоштокавске зоне, по чему се види да није у питању пратећа појава у наслону на новоштокавски пренос;

— најзад, саму чињеницу да је затвореност слога била сметња за пренос, по чему су староцрногорски говори доста усамљени у штокавској области, најлакше је разумјети ако узмемо да се акценат преносио прије него што је био завршен процес губљења крајњег полугласника, кад оно што данас зовемо крајњим затвореним слогом још није било права ултима у смислу њене данашње артикулације.

Ако је доиста у питању таква старина, онда се намеће питање докле је на исток сезала ова изоглоса, да ли се можда ширила преко словенских говора у Албанији ка македонском терену? Рекло би се да нарочита склоност дезакцентуацији отворене ултима која је запажена у македонским говорима и у врањском крају даје извјесну подлогу овој претпоставци. Ако би она била тачна, ако је и у Македонији можда једно од најстаријих ремећења мјеста акцента било повлачење са отворене ултима, онда би то морало бити од извјесног утицаја на генезу акценатских односа, и код глагола и шире. Наравно, ово су више питања македонистима него закључци, питања која намеће староцрногорска ситуација, гдје једно несумњиво врло старо преношење акцента захвата простор до саме албанске етничке границе, обухватајући и говоре око Скадарског језера, као и најјужнију приморску зону, заједно са архаичним говором Мрковића (гдје се чак повлачи акценат са отворене ултима и кад је био дуг, изузимајући хронолошки објашњиве примјере типа *гошџа*); отуда се, по геоллингвистичкој логици, поставља питање некадашње источне границе ове појаве.

Да напоменем уз ово⁸ да не претпостављам никакву пресудну улогу овог хипотетичног повлачења акцента на еволуцију македонског прозодијског система, јер би оно могло потпомоћи процесе прераде акценатског система, али не би никако могло бити довољно ни за досљеднију морфологизацију акцента ни за намећање одређене ритмике.

⁸ Ово додајем накнадно, послје охридске дискусије.

Од нарочитог значаја за напредовање ових процеса морала је бити неутрализација квантитета слогова и квалитета акцента; запажа се чак да у двоакценатском систему (какав је зетски) лакше долази до друкчије организације акценатских односа него у четвороакценатском, а поготово се такви процеси морају олакшати кад се систем сведе на један акценат. — У сваком случај у зетским говорима могу се констатовати нпр. ове последице фонетског повлачења акцента: 1) морфологизација акцента у неким упитним конструкцијама (диференцирање од потврдних): *jesam li — jđsam, ođete li — dñete*, уп. и *какав си — какав* (према фонетском *jesi li : jđsi, oñi li : dñu, каква је : каква*); 2) ширење преноса акцента на проклитику и изван старог типа са помичним (маргиналним) акцентом: *дг сирџца, за дијете, преко лица* (и у Старој Црној Гори акценат се преноси на други а не на први слог двосложних предлога: *проза земљу, међу људе* итд., што асоцира македонски тип *преку лице*); 3) увећање броја прозодијских јединица са другосложним акцентом (*сџира, мџне, ијужна, гође* итд.), а у комбинацији с енклитиком трећесложеним (*сџира ми, мџне је, гође ли* и сл.).

6. Да још само побројимо неке зетске појаве које имају макар привидне аналогije у Македонији:

— трпни придјев у Мрковићима има шири опсег употребе него другдје у штокаваца: *он је иораснуи, иукнуи а, изорено беше све, он је иосџен* (тј. посетио је);

— и морфолошки је занимљив мрковићки тип *кујен, ијојено, заробен, најравен*;

— засвједочено је, истина засад само на уском простору Доњих Бјелица и сусједног дијела Љешанске нахије, продирање имперфекатског наставка у аорист: *гођоху, рекоху*, поред распрострањенијег типа *они биху радили*.

Можда је на крају овог списка оправдано поменути и појачану функционалну оптерећеност облика помоћног глагола *хијети*, који се у зетским говорима — поред футура I, понегдје и футура II — употребљавају и у поменутој конструкцији *наше гођи*, даље у потенцијалу за прошлост *наше гођ*, као и у конструкцији финалног значења *нах иоћ* — што донекле асоцира, мада без конкретног подударања, ситуацију коју је у свом реферату предочио проф. Видоески.

На крају да кажем да у изнесеном низу појава вјероватно има и привидних коинциденција без дубљег значаја, али се ипак чини да те подударности у својој укупности свједоче да зетски дијалектолошки материјал треба упоређивати не само са другим штокавским говорима, како смо обично радили, него и са подацима из македонске језичке области и из других источних регија. Са задовољством можемо констатовати да македонски лингвисти не занемарују ову језичку релацију и да су, како сазнајем, Видоески, Јашар-Настева и Конески — рефришући на балканистичком конгресу у Букурешту о македонско-албанским језичким односима — пратили поједине изоглосе и до архаичних зетских говора.

Мишар ПЕШИКАН (Београд)